

В. М. Горобець

## Проблеми української медієвістики

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

### Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.\*

#### III

Причини зняття облоги Львова і поспішного завершення другого походу української армії у Західну Україну в історіографії викликають не менші дискусії, ніж першого походу на західноукраїнські землі восени 1648 р. У листі до шведського короля від 8 листопада 1655 р. (н. с.) український гетьман, повідомляючи про свій відхід "...трохи назад від Львова на Україну...", вмотивовує своє рішення недостатчею провіанту для війська та фуражу для коней, і при цьому жодним словом не обмовлюється про отриманні від Карла X Густава і Радзейовського, по суті, ультимативні вимоги<sup>72</sup>. В пізнішій інструкції Данилові Греку на переговори з Карлом X Густавом Хмельницький пояснював свій маневр прагненням "... не допускати до фортець московських гарнізонів, чого прагнули московити, бо ми бажаємо, щоб ця сторона і прохід залишалися вільними, аби в будь-який час мати вільний зв'язок з вашою королівською милістю"<sup>73</sup>.

Про наявність українсько-російських суперечностей у питанні зняття чи продовження облоги Львова зустрічаємо також згадки в джерелах, які, що цікаво, походили як з московського боку, так і польського. Зокрема, головнокомандуючий царськими військами в західноукраїнському поході 1655 р. боярин В. В. Бутурлін інформував царя: "...Гетьман казав нам, що треба взяти гроші і відступити. Ми від грошей відмовлялись — що ми грошей брати не хочемо, але гетьман все ж таки не схотів штурмувати місто, а взяв 50 тисяч польських злотих і відступив. Надіслав нам половину грошей, але ми цих грошей не взяли і відіслали назад..."<sup>74</sup>. Комендант Львова генерал артилерії К. Гродзіцький, інформуючи Яна Казимира про хід і зміст переговорів з українським гетьманом, серед іншого зазначав, що Хмельницький дуже гнівається на Москву, говорить про "великі незгоди" між ними і висловлюється за розрив стосунків з царем<sup>75</sup>.

Крім того, чимало джерел свідчать, що татарська загроза виступала вирішальним фактором при знятті облоги Львова. Зокрема, тривога з приводу татарського вторгнення виразно відчувається в повідомленнях московських воєвод і козацьких полковників<sup>76</sup>. Польські спостерігачі з-під Львова також інформували Яна Казимира про те, що вихід з Криму татарських орд на чолі з ханом Махмед-Гіреєм спонукав Хмельницького до повернення в Центральну Україну<sup>77</sup>.

Суперечливість висвітлення зазначених подій в джерелах, природно, привнесла принципові відмінності і в їх трактування в історичній літературі. І причому, коли абсолютно очевидно, на наш погляд, є нелогічність тлумачень відходу військ союзників з-під міста, як результату колективного рішення Хмельницького і Бутурліна (на чому, зокрема, наполягає

\* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 1.

переважна більшість російських авторів, свідомо ігноруючи факт існування українсько-російського конфлікту з даного приводу)<sup>78</sup>, то виділення тим чи іншим автором татарського, шведського чи московського факторів як вирішального мотиву при прийнятті українським керівництвом цього, загалом не вельми бажаного для нього рішення, має реальні підстави і заперечення може викликати лише шкала пріоритетності впливів, їх важливості та черговості.

Так, на осінь 1655 р. з усією очевидністю простежується конфлікт інтересів офіційної Москви та Чигирин. А тому й небажання українського керівництва допустити російські гарнізони в західноукраїнські міста, щоб тим самим перетворити даний регіон ще в одну (поруч з Білоруссю) арену політичного протистояння, очевидно, виступало певним стримуючим фактором розвитку західноукраїнської політики Хмельницького. Проте конфлікт з Москвою визрів не водночасі, і вже на початку походу гетьман мусив бути свідомий того, в якій формі є можливим приєднання західноукраїнських земель до козацької держави. А, отже, й абсолютизувати даний аспект проблеми, беззастережно сприймаючи на віру слова Хмельницького, адресовані шведському монарху, навряд чи є науково виправданим<sup>79</sup>.

Так само і загроза вторгнення татарських орд в Україну, безперечно, змушувала українського гетьмана стримувати свою активність у західному напрямі. Проте після 1654 р. татарська загроза стала перманентним стримуючим чинником української зовнішньої політики, і, вже вирушаючи спочатку під Кам'янець, а згодом — Львів, Хмельницький був зобов'язаний враховувати й, як свідчать джерела, враховував даний аспект. Зокрема, ймовірно, вже під Кам'янцем (принаймні, не пізніше 26 серпня (с.с.), тобто через день після початку походу на Львів)<sup>80</sup> Хмельницький отримав відомості від господаря Валахії воєводи Стефана та від запорозьких козаків про те, що "...хан кримський з усіма ордами... пішов війною і одним ордам на наші міста йти велів і землю пустошити, а з іншими сам до ляхів на допомогу йде..."<sup>81</sup>. Незважаючи на цю обставину, гетьман запевняв Олексія Михайловича: "Ми хоч про те на правду знаємо, що хан кримський всі сили свої на нас обернув, однак, взявши Бога на допомогу, над ляхами промисл чинити будемо..."<sup>82</sup>. А тому не можна вповні погодитися з висновком М. Грушевського стосовно того, що наступ Орди восени 1655 р. дав цілком несподіваний фінал даної західноукраїнської кампанії гетьмана<sup>83</sup>.

В політиці українського керівництва другої половини жовтня 1655 р. досить виразно вбачається також небажання загострювати стосунки зі Швецією, на що звертають увагу В. Смолій і В. Степанков<sup>84</sup>. Але, водночас, можна припустити, що за інших зовнішньополітичних умов навряд чи вимоги шведської сторони змогли б змусити гетьмана відмовитися від реалізації пріоритетного завдання тогочасної української політики — об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана<sup>85</sup>.

Інша справа, що дія всіх цих названих вище компонентів, творила принципово нову геополітичну реальність, за якої всі попередні розрахунки українського керівництва втрачали свою актуальність. Українська зовнішня політика потребувала негайного коригування курсу. А наразі ставало очевидним, що боротьба за західноукраїнські землі втрачає стимули. На наш погляд, визначальними для переосмислення концепції українських зовнішньополітичних пріоритетів були шведський і московський чинники. Саме під впливом їх дії український гетьман проводив переговори з представниками польської адміністрації у Львові. Кримсько-татарський фактор виступав лише додатковим стимулом, підсилюючи загальну тенденцію.

Вперше ж ця тенденція проявилася під час пересправ з комендантом Львова К. Гродзіцьким. В умовах майже повного занепаду влади Яна Казимира в Короні та Литві, складення навіть коронними гетьманами присяги шведському королю та їх обіцянками віддати під його владу всі замки на Русі з тим, аби він міг туди ввести свої залоги і відібрати в населення присягу вірності, Хмельницький під час зустрічі з керівником львівської оборони недвозначно дав йому зрозуміти, що українська сторона схильна до порозуміння з королем польським. Саме як промовисту ілюстрацію своїх добрих намірів гетьман намагався подати і свій спішний відступ з-під мурів Львова, бажаючи, аби, по-перше, саме таким чином зобразити даний крок перед Яном Казимиром, а по-друге, захопити львівський гарнізон до оборони від будь-яких неприятелів<sup>86</sup>. З листа І. Виговського до Гродзіцького від 1 лютого 1656 р. можна зробити висновок, що поступливість гетьманського уряду в питаннях розміру контрибуції і поспішність відходу козацьких військ були досягнуті саме на ґрунті зобов'язання польської сторони не визнавати нічию владу, окрім влади Яна Казимира<sup>87</sup>.

Логічно припустити, що в умовах наростання суперечностей у стосунках з царською адміністрацією та, що ще більш важливо, виявлення конфлікту інтересів з шведською стороною, Хмельницькому було вигідно, аби західноукраїнський регіон і надалі залишався номінально під владою Яна Казимира, котрий, за влучним виразом М. Грушевського, в той час королював, але не правив, і нічим не міг виявити своєї влади<sup>88</sup>. Принаймні, в складних і поки що вкрай невиразних щодо майбутніх перспектив умовах середини осені 1655 р. такий розвиток політичних процесів у регіоні на найближчу перспективу, безперечно, являв собою для офіційного Чигирини найменше зло. Причому нові аспекти української політики стосовно Польщі, на наш погляд, свідчили поки що не про принципово нову тенденцію зовнішньополітичного курсу Чигирини, а, швидше, про розуміння необхідності і готовності до перегляду старого курсу.

#### IV

Для реконструкції структури зовнішньополітичних пріоритетів уряду Б. Хмельницького другої половини 1655 р. важливе значення має встановлення характеру і бачення українським керівництвом перспектив розвитку стосунків з Кримським ханством. У цьому відношенні важливе значення набуває дослідження передумов, змісту і наслідків укладення угоди під Озерною 12 листопада 1655 р. Угода, яка досить слабо висвітлена в джерелах, отримала неоднозначні, нерідко протилежні трактування в літературі, але є надзвичайно важливою для встановлення логіки розвитку зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду.

Насамперед варто відзначити, що у вітчизняній літописній літературі ця проблема не отримала належного висвітлення. Зокрема, її повністю ігнорує найдостовірніший з тогочасних українських літописів “Літопис Самовидця”. Натомість, чимало уваги їй приділено в працях польських авторів, насамперед Самуела Грондського та Йоахима Єрлича. Слід зауважити, що Грондський у той час не лише перебував поблизу місця подій, а й спільно зі Станіславом Любовицьким виконував миротворчу місію короля щодо Війська Запорозького (щоправда, невдовзі Грондський перейшов на бік Карла X Густава, а ще через декілька місяців не лише запропонував свої послуги князю Дердю II Ракоці, а й активно схиляв того до інтервенції на землі Польської Корони). Отож, природно, що його інтерес до зазначених подій був значним, а обізнаність — набагато краща, ніж будь-кого із сучасних йому літописців.

Проте, зважаючи на особисту зацікавленість у позитивному розв'язанні покладених на нього обов'язків, навряд чи можна сподіватися на цілковиту неупередженість і об'єктивність його записів. Зміст подій, згідно з Грондським, зводився до того, що Хмельницький, повертаючись з-під Львова, втратив по дорозі зв'язок з московськими військами, згодом союзники поодиночки потрапили в облогу татарам, зазнали великих втрат (особливо царські ратні люди), внаслідок чого гетьман, "...бувши в небезпеці і стурбований долею московського війська, був змушений присягти на тому, що більше не воюватиме з Яном Казимиром, хан же зобов'язався піклуватися перед останнім, аби той замирився з козаками на добрих і чесних умовах, та за посередництва хана" <sup>89</sup>.

Ще більш категоричний у своїх судженнях Й. Єрлич, котрий перебував досить далеко від епіцентру подій, і, як справедливо зазначає М. Грушевський, свою розповідь ґрунтував на непевних чутках, що поширювалися слідом за подією на коронних землях <sup>90</sup>. У розповіді Єрлича, Хмельницький був зненацька захоплений Ордою під Озерною (про татар козаки не мали жодних гадок до тих пір, "...аж поки над своєю шиєю шаблі побачили"). В результаті такого несподіваного маневру татари чимало ворогів повбивали, а ще більше захопили в полон. Після чого гетьман був змушений миритися з ханом на принизливих для себе умовах, віддавши йому всю здобич, здобуту в Любліні, "...видати Москву, що була з козаками..." тощо. Наслідком озернянських подій, за даним автором, стали катастрофічні втрати московського війська, загибель усієї артилерії та надзвичайне напруження у стосунках Хмельницького з Олексієм Михайловичем (нібито цар тричі безрезультатно викликав гетьмана до себе, погрожуючи в разі чергової відмови силоміць притягти його за шию, на що український достойник погрожував відповісти московському монархові вогнем і мечем) <sup>91</sup>.

Л. Рудавський стверджував, що з-під Львова Хмельницький відійшов під враженням розмов з Гродзіцьким та посольством польської королеви. Потрапивши в оточення татарських орд під Озерною, гетьман змушений був відновити стару, "вічну приязнь" з ханом, визнавши при цьому цілий ряд надзвичайно важких умов. Зокрема, Військо Запорозьке визнавало Яна Казимира та його наступників за "своїх природних панів", за умови гарантування ними давніх прав Русі та дозволу на 6-тисячний козацький реєстр: брало зобов'язання зректися союзу з Москвою і надалі без відома польського короля й усіх станів Речі Посполитої не вступати в будь-які зносини з іноземними правителями; мало спільно з татарами виступити проти військ шведського короля <sup>92</sup>.

Бачення польських хроністів розвитку подій, що мали місце восени 1655 р. під Озерною, незважаючи на їх очевидну тенденційність і малу вірогідність, за браком достовірної інформації справили визначальний вплив на формування польської історіографічної традиції. Зокрема, без будь-яких застережень сприйняв текст угоди кримського хана й українського гетьмана в інтерпретації Рудавського Ф. Равіта-Гавронський <sup>93</sup>. Дуже обережні сумніви щодо достовірності наведених у літописному описі подій висловлював Л. Кубаля, акцентуючи увагу на тому, що такого роду інформація походила виключно з польських джерел <sup>94</sup>. Фактологічна канва польських хроністів мала вплив також на М. Костомарова та В. Липинського. Вперше на тенденційність викладу і мотиви, що її спричинили, увагу звернув М. Грушевський, котрий, по-перше, спростував на основі опосередкованих джерел масштабність військового та дипломатичного успіхів татар під Озерною, а по-друге, встановив наслідки цієї праведної для поляків фальсифікації історії, зауваживши, що прихід хана на допомогу Яну

Казимиру та фантастичні чутки щодо повернення козаків “до старого стану” переломили психологічне тло “шведського потопу”<sup>95</sup>.

Слід зазначити, що давні історіографічні дискусії знаходять свій відгук та розвиток і в сучасній історичній літературі. Зокрема, коли Г. Санін, В. Смолій та В. Степанков, проаналізувавши військові аспекти проблеми, у більшості принципових питань підтримують точку зору М. Грушевського<sup>96</sup>, то Т. Яковлева, навпаки, схиляється до думки польських авторів, висловлюючи сумніви щодо військових успіхів українських і московських військ у битві з татарами та категорично оцінює Озернянську угоду як таку, що була не вигідною українським інтересам (до того ж, авторка чомусь твердить, що українській стороні Березневими статтями 1654 р. взагалі заборонялося вести переговори з Кримом)<sup>97</sup>.

Варто зауважити, що більш переконливими виглядають аргументи М. Грушевського та його послідовників (щоправда, явним перебільшенням з боку російського історика Г. Саніна є твердження щодо нищівної поразки Орди під Озерною та ігнорування ним українсько-російських розбіжностей на момент укладення угоди). Так, оцінюючи масштаби битви, що розгорілася 19—20 листопада (н. с.) під Озерною, мимоволі складається враження, що не такими вже й запеклими були сутички. Зокрема, московський воєвода В. В. Бутурлін, хоч і зазначає у своєму донесенні, що “...бій був великий з ранку до вечора...”, однак конкретні дані щодо втрат противника “...у тому бою побито багато мурз і татар, і армата, і казна, і військо перейшло переплаву цілими...”<sup>98</sup> не вражають своїми масштабами, тим паче, коли брати до уваги відому манеру царських бояр значно перебільшувати власні досягнення. Так само, досить скромно виглядають і відомості щодо успіхів татар. Зокрема, коронний стражник М. Яскульський, котрий перебував у той час у кримському таборі, в листі до К. Гродзіцького повідомляв, що кримчани вбили “декілька сотень Москви”<sup>99</sup>. Грунтуючись на донесеннях російських резидентів з Криму, Г. Санін довів, що битва, як і похід хана в цілому, не спричинила появи значної кількості ясиру на невідомих ринках півострова,<sup>100</sup> що також досить промовисто вказує на відсутність значних успіхів татар.

Отже, у нас немає достатньо вагомих причин, аби сумніватися в достовірності опису подій, що мали місце під Озерною, наведеного в листі українського гетьмана до турецького султана (ймовірно, написаного наприкінці листопада 1655 р.) — “...коли татарський хан повертався, ми зустрілися з ним недалеко від Львова, багато сперечалися, але закінчили клятвами”<sup>101</sup> (хоча й зрозуміло, що не в інтересах Хмельницького було акцентувати увагу на сутичках з татарами в листі до Стамбула). Такий розвиток подій, на наш погляд, був цілком логічним з огляду на тогочасні геополітичні реалії, що склалися в регіоні. Адже при розгляді даної, вкрай суперечливої колізії в розвитку українсько-російсько-кримських стосунків середини 1650-х рр., потрібно брати до уваги весь комплекс геополітичних чинників, які справляли вплив на позиції зацікавлених сторін, передовсім — шведські, польські та турецькі впливи. В даному відношенні першочерговими, на нашу думку, були настрої і плани правлячої еліти Криму. Катастрофічні поразки польського короля від шведів, не стільки воєнні, як політичні, не могли не вплинути негативним чином на впевненість кримського керівництва стосовно доцільності реалізації старого зовнішньополітичного курсу. Зокрема, істотне послаблення позицій союзника Криму — Яна Казимира — автоматично підривало авторитет хана та, натомість, піднімало авторитет московського царя і козацького гетьмана.

Щоб підтримати моральний дух короля, в липні 1655 р. у ставку Яна Казимира для переговорів був відправлений ханський посол Дедеш-ага.

Проте, як зазначає з цього приводу Г. Санін, зустріч могла і не відбутися через те, що польський король надто стрімко мчав до кордонів своєї держави і татарський дипломат з великими труднощами наздогнав його аж на порозі Сілезії<sup>102</sup>. Тут, на польських кордонах, від імені Махмед-Гірея Дедеш-ага запевнив Яна Казимира в тому, що Кримське ханство надасть йому необхідну військову допомогу. Однак вчасно донести до кримського правителя відповідь короля посол не зумів, оскільки по дорозі в Крим був перехоплений українськими козаками і доставлений у ставку Хмельницького під Львів<sup>103</sup>.

У той час, коли сотисячна орда під орудою хана вступила в південні українські землі, останні віддані Яну Казимиру війська під командою гетьмана С. Потоцького 19 вересня зазнали поразки під Городком і владу польського монарха з-поміж великих міст Речі Посполитої визнавало лише населення Львова, обложеного українськими і російськими військами. Повна невизначеність ситуації в Речі Посполитій і неясність перспектив Яна Казимира змушують кримське керівництво до перегляду концепції зовнішньополітичного курсу. А тому, форсувавши Дніпро і створивши тим самим загрозу тилам українських та російських військ, татари досить тривалий час залишалися у межиріччі Дніпра і Буга, явно не поспішали на допомогу своїм союзникам під Львів<sup>104</sup>.

Скориставшись із затримки В. В. Бутурліна під Львовом, кримський візир Сефергази-ага направив до Хмельницького посланців "...з таким таємним повідомленням, що хан прийшов не для того, щоб битися з козаками, а більше для того, аби відплатити за кривди, вчинені їм москалями...". Тут же візир зачіпив і надзвичайно дразливий для української сторони аспект, вказуючи Хмельницькому на те, що він веде війну, "...щоб вільності добувати, а великий князь московський вас вважає за своїх підданих і пише до вас як до своїх холопів"<sup>105</sup>.

Слід зазначити, що в умовах осені 1655 р. у примиренні Війська Запорозького з Кримом, а не в битві між ними, чи не вперше за роки свого правління був зацікавлений і польський король Ян Казимир, який робив спроби через хана залучити козаків на допомогу в боротьбі зі шведами. Переслідуючи цю мету, він особисто звертався з відповідними пропозиціями до Махмед-Гірея. Львівський комендант К. Гродзіцький також інструктував відправленого послом до хана М. Яскульського, аби той намовляв татар замиритися з Хмельницьким і привести його до підданства польському королю, оскільки той "...сам говорить, що я тієї Москви не хочу, і між ними сильна незгода..."<sup>106</sup>.

Ще один, можливо навіть значно важливіший, ніж польський, ключ до розгадки подій, що мали місце восени 1655 р. під Озерною, на наш погляд, знаходився в Стамбулі. Хмельницький неодноразово використовував турецьку карту з метою тиску на кримське керівництво. З початком 1655 р. турецька зовнішня політика бере такий напрямок, при якому офіційному Чигирину деякий час вдається впливати на кримського хана через його сюзерена — султана. В Надбосфорській столиці до влади прийшов новий візир Азем, котрий, як видно з листа сілістрійського баші Сіявуша до Хмельницького, був значно більше, ніж його попередник, зацікавлений у налагодженні дружніх стосунків з Військом Запорозьким<sup>107</sup>.

Стосовно зміни політичного клімату в Стамбулі на користь українських інтересів довідуємося і з листа молдавського господаря до гетьмана Потоцького (березень 1655 р.), де серед іншого зазначалося, що "...турки... сильно стараються привести знову до старого союзу козаків з Ордою і шукають різних способів порозумітися з Хмельницьким через свого посла..."<sup>108</sup>. Причому Порта, не покладаючись лише винятково на свого по-

сла, намагалася залучити до посередницької діяльності й сілістрійського башу, й молдавського господаря. Мотиви турецького курсу щодо українських справ, згідно з твердженнями молдавського господаря, крилися в прагненні не загострювати і до того вкрай напружену внутрішню ситуацію в країні (“...у них у самих немалі замішання і сутички, бо бачуть цісаря молодого, і при ньому ніякого порядку...”)<sup>109</sup>, ймовірно, через морські вторгнення донських і запорозьких козаків у причорноморські міста. Саме про таку причину впроваджуваних новим візиром заходів в справі налагодження приязних стосунків з Військом Запорозьким довідуємося і з донесення зі Стамбула з 20-х чисел квітня цісарських агентів: султанський уряд зацікавлений у примиренні татар з козаками, оскільки татарсько-польська приязнь провокує козацькі напади на Чорне море<sup>110</sup>.

Скориставшись з турецьких ініціатив, Хмельницький при відпуску до Стамбула посла Шагала-аги спорядив і власне посольство, доручивши йому клопотатися у султана щодо заборони кримським і ногайським татарам нападати на українські землі. Аналізуючи численні відомості щодо результатів дипломатичної акції гетьмана, дослідники сходяться до думки в його оцінці як перемози Хмельницького<sup>111</sup>. Розходячись у деталях, джерела одностайні в головному: українські послы були з почестями прийняті в Стамбулі, обдаровані щедрими подарунками<sup>112</sup>, і, що саме головне, після завершення переговорів Порта відправила до Криму чауша, який передав ханові султанську волю щодо дотримання Кримом миру з Військом Запорозьким: “...Писав турецький султан цареві, царевичам і всьому Криму і Ногаєві, щоб вони на черкасів війною не ходили, полякам не помагали, а жили усі дома у своїх улусах та пильнували наступу калмиків, донських козаків і запорозьких черкас, вичікуючи, чи не прийде у поляків з козаками до згоди, а коли вони не помиряться — нехай би тоді помагали тому, хто буде дужчий”<sup>113</sup>.

Щоправда, внутрішня нестабільність в Порті дозволяє Криму до певної міри бути самостійним у проведенні зовнішньої політики. А тому й наказ султана, отриманий влітку 1655 р., не завадив Махмед-Гірею на початку осені виступити в похід на підтримку польського короля. Адже на противагу шальки терезів було покладено перспективи багатого ясиру, щедрої контрибуції та в майбутньому спільного з поляками походу на Москву. Проте наказ турецького султана, безперечно, зміцнив позиції тієї частини кримської еліти, яка виступала за мирне співіснування з Військом Запорозьким. А в тому, що така політична платформа на середину 1655 р. була представлена в кримському керівництві видно хоч би з листа Карач-мурзи до Хмельницького (березень 1655 р.), в якому татарський старшина закликав гетьмана розірвати з Москвою і поновити стару приязнь з Кримом<sup>114</sup>.

У середині травня Махмед-Гірей скликав велику раду за участю кримських і ногайських мурз для обговорення планів організації нового походу в Україну, на якій ногайська старшина не підтримала намірів хана, мотивуючи свою відмову від участі в поході небезпекою нападу калмиків, запорозьких і донських козаків<sup>115</sup>. Привезені послом Яна Казимира гроші для кримської старшини дещо додали войовничості в загальні настрої Орди<sup>116</sup>. Однак, згідно з інформацією московських вістунів з Криму, навіть кримський калга тривалий час відмовлявся виконувати наказ хана про вихід у похід, посилаючись на козацькі застави в степу<sup>117</sup>. Врешті-решт на кінець літа ханська партія війни спромоглася мобілізувати Орду в похід. Проте, як зазначалося вище, протягом вересня — жовтня 1655 р. ситуація змінювалася з калейдоскопічною швидкістю, причому не на користь кримських інтересів. Крім того, розвиток українсько-турецьких стосунків призвів до того, що у вересні в Україну прибув турецький посол Шагін-

ага, котрий від імені султана мав передати гетьману шість кафтанів і висловив готовність Високої Порти прийняти Військо Запорозьке під свою протекцію “як вірних і зичливих слуг”. Від українського правителя султан жадав аби він не допускав своїх козаків на турецькі землі, стримував від таких виправ і козаків московських, жив у приязні з усіма васалами Порти, обіцяючи, зі свого боку, оборону султанську від усіх його непрителів<sup>118</sup>.

Рішення Стамбула ще більше знеохочувало кримське керівництво до продовження конфронтації з Військом Запорозьким, і саме це в поєднанні з названими вище мотивами, на нашу думку, уможливило українсько-кримський мирний діалог, на який, як доносили сторонні спостерігачі<sup>119</sup>, сторони пішли з великою готовністю зразу ж після сутичок під Озерною. Так, уже першого татарського посланця, котрий прибув до Хмельницького від Сефергази-аги, гетьман прийняв з почестями і відправив невдовзі з якимись таємними дорученнями<sup>120</sup> (зауваження Г. Саніна стосовно того, що доручення були таємними щодо війська, але не щодо Бутурліна<sup>121</sup>, не підтверджуються ніякими документальними згадками).

## V

Відсутність письмово оформленого тексту укладеної 12 листопада 1655 р. угоди<sup>122</sup>, чи хоч би передачі її змісту достовірним джерелом, не дає змоги об'єктивно оцінити декларований нею політико-правовий характер стосунків Кримського ханства й України. Як можна зробити висновок, опираючись на опосередковані джерела, вірогідним результатом українсько-кримських переговорів стало поновлення старої приязні сторін, відповідно, зобов'язань кримського керівництва не нападати на українські землі, а гетьмана — не допускати військових виправ на Крим і Туреччину запорозьких і донських козаків. Згідно з листом І. Виговського до К. Гродзницького від 22 січня 1656 р., договір передбачав відновлення воєнного союзу між Україною і Кримом: “Хто мав би (бути) ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде й без ради... гетьмана... хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить...”<sup>123</sup>.

Досить вірогідним видається і взятє Хмельницьким під Озерною зобов'язання щодо повернення трону Яну Казимиру (про що повідомляли не лише кримські та польські джерела, а й іноземні спостерігачі)<sup>124</sup>. Як уже зазначалося вище, конфлікт інтересів України і Швеції, що виразно намітився на той час, робив гетьмана тактичним союзником Яна Казимира. Однак, якщо польське керівництво, перебуваючи в край важких умовах шведського “потопу”, покладало надзвичайно великі сподівання на реалізацію домовленостей кримського хана й українського гетьмана щодо спільної допомоги полякам, то для гетьманського уряду це було, радше, тактичним кроком — зобов'язанням, взятим під впливом враження від оцінки міжнародної ситуації середини листопада 1655 р. Так, Ян Казимир, повернувшись з-за кордону після своєї вимушеної втечі, 8 січня (н. с.) 1656 р. у листі до архієпископа гнєздинського чи не єдиний вихід з критичної ситуації, в яку потрапила Річ Посполита, вбачав у тому, що “...татари... до нас прийдуть і козаків до послуг наших приведуть...”<sup>125</sup>.

Аналогічні мотиви вчуваються в заявах інших високопоставлених осіб Речі Посполитої<sup>126</sup>. Значно стриманішими були у своїх заявах з цього приводу українські гетьман і старшина. Зокрема, Хмельницький у листі до хана вказував на те, що полякам “...важко надавати допомогу, бо вони ще не уклали з нами під присягою справедливої угоди, крім того, ми бачимо, що... серед них велика незгода”<sup>127</sup>. Кримське керівництво, укладаючи угоду з Військом Запорозьким і пізніше добиваючись її реалізації, значно

більше, ніж гетьман, переймалося польськими проблемами. Проте і вони не були суто визначальними для хана. Як підмітив з цього приводу посол польського короля до Криму Я. Шумовський у листі до канцлера великого коронного С. Корицінського: "...Та угода з Хмельницьким під Озерною не із зичливості до нас, але як раціональний вибір їх (татар. — В. Г.) постала" <sup>128</sup>.

Ще складніше виглядає питання щодо зобов'язань Хмельницького розірвати союз з Москвою. Татарські і польські інформатори стверджували, що ханові вдалося схилити до цього українську сторону. Зокрема, Махмед-Гірей, повідомляючи свого союзника — польського короля про озернянські події, зазначав, що кримсько-українське примирення було досягнуто на основі двох головних умов: "Перша, аби (Хмельницький. — В. Г.) присягнув, що буде королеві ЙМ-сці вірним і Речі Посполитій, а друга, аби від Москви відступив" <sup>129</sup>. Зрозуміло, що про це не йдеться в московських донесеннях чи листах гетьмана до царя. Вкрай суперечливими є повідомлення з цього приводу зарубіжних спостерігачів. Зокрема, воєвода Стефан у листі до князя Ракоці спочатку зауважував, що союз козаків з Москвою значно твердіший, ніж з Кримом, і Озернянська угода його не перекреслила <sup>130</sup>. А менше місяця по тому, вже з уст свого посланця, який перебував під Озерною у квартирі гетьмана, стверджував про те, що Хмельницький дав Махмед-Гіреєві таємну "асекुरацію" щодо своїх намірів розірвати з царем <sup>131</sup>.

З наведених відомостей, на наш погляд, абсолютно очевидним є лише факт дебатування даної проблеми в ході переговорів. Відсутність достовірних джерел, напевне, так і залишить відкритим це питання. Й можна лише припустити, що Хмельницький, котрий неодноразово демонстрував свою солідарність з майбутнім союзником — електором бранденбурзьким у тому, що вічних союзів не існує, є лише певні інтереси, які мають бути досягнуті за допомогою цих союзів, міг у розмові з ханом погодитися на його вимогу, але не ув'язуючи це жорстко з якимись конкретними діями. Врешті, й господар Стефан, розмірковуючи над цим питанням, також зауважував, що український гетьман, звичайно, не додержується ніяких договорів, і цього разу також, мабуть, вчинить "своїм звичним способом" <sup>132</sup>. Вельми прикметно, що і кримське керівництво дуже швидко переконалося в тому, що Хмельницький "...Москву бити не захоче...", а тому радило полякам замиритися з нею, пов'язуючи, ймовірно, саме з цим надання гетьманом військової допомоги Яну Казимиру проти шведів <sup>133</sup>.

В цілому ж заяви, що лунали з уст українського гетьмана наприкінці 1655 р. — у першій половині 1656 р., переконують у тому, що керівництво Війська Запорозького всерйоз ставилося до перспективи налагодження союзницьких стосунків з Кримом, причому, розглядаючи їх не як альтернативу союзу з Москвою, а — доповнення останнього. Зокрема, наприкінці року Хмельницький твердо запевняв турецького султана в тому, що "...тепер до самої смерті (з ханом. — В. Г.) братами будемо, будемо мирно жити і у відданості поклялися навіки..., від нас ані землею, ані Дунаєм, ані морем жодна чайка не піде на землю нашого могутнього султана" <sup>134</sup>. Про встановлення "міцного миру з ханом кримським і з усіма ордами" український правитель повідомляє 1 січня 1656 р. й І. Радзейовського <sup>135</sup>. Виговський також, як у листі до останнього, так і до Карла X Густава, наголошує на тому, що "...гетьман вступив у вічне і постійне братство (з ханом. — В. Г.), скріплене взаємною присягою..." <sup>136</sup>.

Деякі обриси проектованої моделі зовнішньополітичної діяльності України в нових умовах проступають у листі Хмельницького до трансільванського князя Дерда II Ракоці від 4 квітня 1656 р., де він інформував,

що в Чигирині чекають “...повернення наших людей, з якими, коли вони повернуться, буде дана відповідь державам, з якими ми перебуваємо в дружньому союзі, та вишлемо їх для фундаментального посилення встановлених нами дружніх зв’язків...”<sup>137</sup>.

Ще більш промовистою є заява Хмельницького, зроблена в листі до молдавського воєводи Стефана, де він серед іншого зазначав: “...Тільки що вступили в міцну дружбу і союз з московським царем і татарським ханом; у нас немає наміру дати привід для порушення цього зв’язку, скріпленого присягою; навпаки, якщо хто-небудь з ворогів безпричинно спробує переслідувати нас, ми вирішили дати йому однастайну відсіч”<sup>138</sup>.

Отже, аналіз зовнішньополітичної діяльності українського уряду другої половини 1655 р. дає можливість стверджувати, що на середину цього ж року пріоритетним завданням української зовнішньої політики й надалі залишалася боротьба з Річчю Посполитою. Однак дві хвили геополітичних перегруповань у Центрально-Східній Європі, детерміновані укладенням Переяславсько-Московської угоди 1654 р., а саме: перехід Криму в табір союзників Речі Посполитої та оголошення останній війни Швецією — творять у регіоні принципово нову геополітичну реальність. В нових умовах основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання визначаються наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. З метою гарантування безпеки південних кордонів активізуються дипломатичні контакти з Османською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах з Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі московського царя. Як один з пріоритетних напрямів української зовнішньої політики протягом літа — першої половини осені 1655 р. розглядається курс на військову кооперацію зі Швецією.

Ще більше ускладнюють геополітичну ситуацію в регіоні значні воєнні успіхи шведів. Легкість здобутих ними військових перемог і, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнюють діалог України зі Швецією, обумовлюють появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмеження ареалу поширення козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках і вторгнення кримських орд у південні райони України, обумовлюють відхід українських військ з Галичини. Водночас, шведський фактор уможливорює задеклароване в Озернянській угоді 12 листопада 1655 р. відновлення союзних відносин між Україною та Кримом. Нова союзна угода передовсім відповідала інтересам обох країн і, водночас, сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тогочасних умовах також відповідало українським інтересам.

Уклавши угоду з ханом, Б. Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України (над якою безуспішно працював у минулому році), а саме: налагодження союзницьких стосунків з Кримом при збереженні протекції московського царя. У підходах до розв’язання проблеми українсько-польського конфлікту превалюють політичні методи. Використовуючи внутрішню нестабільність у Речі Посполитій, спричиненій шведським “потопом”, гетьманський уряд прагне схилити її керівництво до визнання здобутків визвольної боротьби козацтва. Причому з цією метою проводить консультації з впливовими польськими політиками в оточенні Карла X Густава та, водночас, активно демонструє готовність до ведення політичного діалогу з представ-

никами Яна Казимира. Як своєрідну програму максимум тогочасної зовнішньополітичної діяльності України варто розцінювати плани Хмельницького щодо створення антитурецького альянсу європейських держав (в тому числі України, Росії та Швеції), що забезпечувало б міжнародне визнання Української держави та відволікало б сили головних суб'єктів геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від втручання в українські справи.

<sup>72</sup> Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96; Документи Богдана Хмельницького. — № 343. — С. 460.

<sup>73</sup> Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 87.

<sup>74</sup> ЦГАДА. — Ф. 210. Разряд, приказ, ст. Белгородского стола. — № 382. — Л. 313; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1129; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 162.

<sup>75</sup> Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі — Czart.). — TN., 148. — S. 758.

<sup>76</sup> Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 879—880; ЦГАДА. — Ф. 210. Разряд, приказ, ст. Севского стола. — № 179. — Л. 482—485, 487—488; ст. Белгородского стола. — № 382. — Л. 334.

<sup>77</sup> Lettres de Pietre des Noyers, secretaire de la rei de Pologne Marie-Louise de Gonzague... — S. 23.

<sup>78</sup> Див.: Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 163—164.

<sup>79</sup> Порів.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 162.

<sup>80</sup> Див.: Документи Богдана Хмельницького. — С. 442.

<sup>81</sup> Там же.

<sup>82</sup> Там же.

<sup>83</sup> Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1136.

<sup>84</sup> Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 426.

<sup>85</sup> Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 87—92.

<sup>86</sup> Czart. — T.N. 148. — S. 758.

<sup>87</sup> Czart. — T.N. 398. — S. 91; Kubala L. Wojna moskiewska... — S. 437; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1124.

<sup>88</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1136.

<sup>89</sup> Gądski S. Historia belli cosacico-polonici. — Pestini, 1789. — P. 252—253.

<sup>90</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1141.

<sup>91</sup> [Jerlicz] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Warszawa; Petersburg, 1853. — Т. 1. — S. 283.

<sup>92</sup> Rudawski L. Historia Polska od smierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. — Petersburg; Mogylew, 1855. — Т. 1. — S. 203.

<sup>93</sup> Rawita — Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. — Т. 11. — Krakow, 1909. — S. 424.

<sup>94</sup> Kubala L. Wojna moskiewska... — S. 322—324.

<sup>95</sup> Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1147—1149.

<sup>96</sup> Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 430—431; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 164—169.

<sup>97</sup> Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 163—164.

<sup>98</sup> ЦГАДА, ф. 210. Белгородский стол, стб. 382, арк. 335; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 168; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 163.

<sup>99</sup> Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 163.

<sup>100</sup> Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 168.

<sup>101</sup> Документи Богдана Хмельницького... — С. 461—462.

<sup>102</sup> Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 163.

<sup>103</sup> Wagrowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655—1660... — S. 468.

<sup>104</sup> Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 164.

<sup>105</sup> Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96—97.

<sup>106</sup> Czart. — T.N. 148. — S. 757—758; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1148.

<sup>107</sup> Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 559—562.

- <sup>108</sup> Czart. T.N. 148. — S. 71—74; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1063.
- <sup>109</sup> Там же.
- <sup>110</sup> Жерела. — Т. 12. — С. 346.
- <sup>111</sup> Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1065.
- <sup>112</sup> Жерела. — Т. 12. — С. 346; Monumenta Hungariae Historica. — Т. 23. — P. 190, 191.
- <sup>113</sup> ЦГАДА, ф. 123. Сношения с Крымом, оп. 1, кн. 37, арк. 123; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1065.
- <sup>114</sup> Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 2, № 15557—15561, арк. 91—94; Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 559, 560; Документи Богдана Хмельницького... — С. 418—420.
- <sup>115</sup> ЦГАДА, ф. 123. Сношения с Крымом, оп. 1, кн. 37, арк. 124; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1067.
- <sup>116</sup> [M i c h a l o w s k i J.] Jakuba Machalowskiego... Księga pamiątkowa z dawniego rękopisma... // Zabutki z dziejów. — Kraków, 1864. — S. 755.
- <sup>117</sup> ЦГАДА, ф. 123. Сношения с Крымом, оп. 1, кн. 37, арк. 157; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1099.
- <sup>118</sup> Див.: К о с т о м а р о в Н. И. Богдан Хмельницкий — данник Оттоманской Порты // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1881. — Т. XVI. — С. 65—82; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1098, 1099.
- <sup>119</sup> Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — N 157, Transsylvania. — V. 1. — S. 527.
- <sup>120</sup> Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96.
- <sup>121</sup> С а н и н Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 167.
- <sup>122</sup> Про перипетії укладення угоди див.: Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1143—1149; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький... — С. 429—433.
- <sup>123</sup> K u b a l a L. Wojna moskiewska. — S. 440.
- <sup>124</sup> Див.: Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — N 157.
- <sup>125</sup> Ojczyście Spominki... — Т. 2. — S. 88.
- <sup>126</sup> Див.: Документы эпохи Хмельницкого 1656—1657 гг., извлеченные из Архива Министерства иностранных дел, собр. И. Каманиным // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1911. — Вып. 1. — С. 25—27; Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. 2. — С. 482.
- <sup>127</sup> Документы Богдана Хмельницкого... — С. 470—473.
- <sup>128</sup> Жерела... — Т. 12. — С. 382.
- <sup>129</sup> Там же. — С. 375.
- <sup>130</sup> Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — N 157.
- <sup>131</sup> Transsylvania... — S. 527.
- <sup>132</sup> Ibid.
- <sup>133</sup> Жерела... — Т. 12. — С. 382.
- <sup>134</sup> Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — P. 254—257; Документы Богдана Хмельницкого... — С. 462, 443.
- <sup>135</sup> Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 3. — С. 234.
- <sup>136</sup> Там же. — С. 237; Реестр казацких дел // ЧОИДР. — Кн. 4. — Отд. V. — С. 3.
- <sup>137</sup> Документы Богдана Хмельницкого... — С. 364.
- <sup>138</sup> Там же. — С. 365.